

Press Ludwika, *Valetudinarium w rzymskiej twierdzy Novae*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 1990, t. 5, s. 265–278.

<https://doi.org/10.14746/bp.1990.5.20>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52699>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama SMickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

VALETUDINARIUM
W RZYMSKIEJ TWIERDZY NOVAE

LUDWIK A PRESS

ABSTRACT. Press Ludwika, *Valetudinarium w rzymskiej twierdzy Novae* (Valetudinarium in the Roman fortress Novae). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, V, Poznań 1990, Adam Mickiewicz University Press, pp. 265 - 277, 9 figs. ISBN 83-232-0007-6. ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

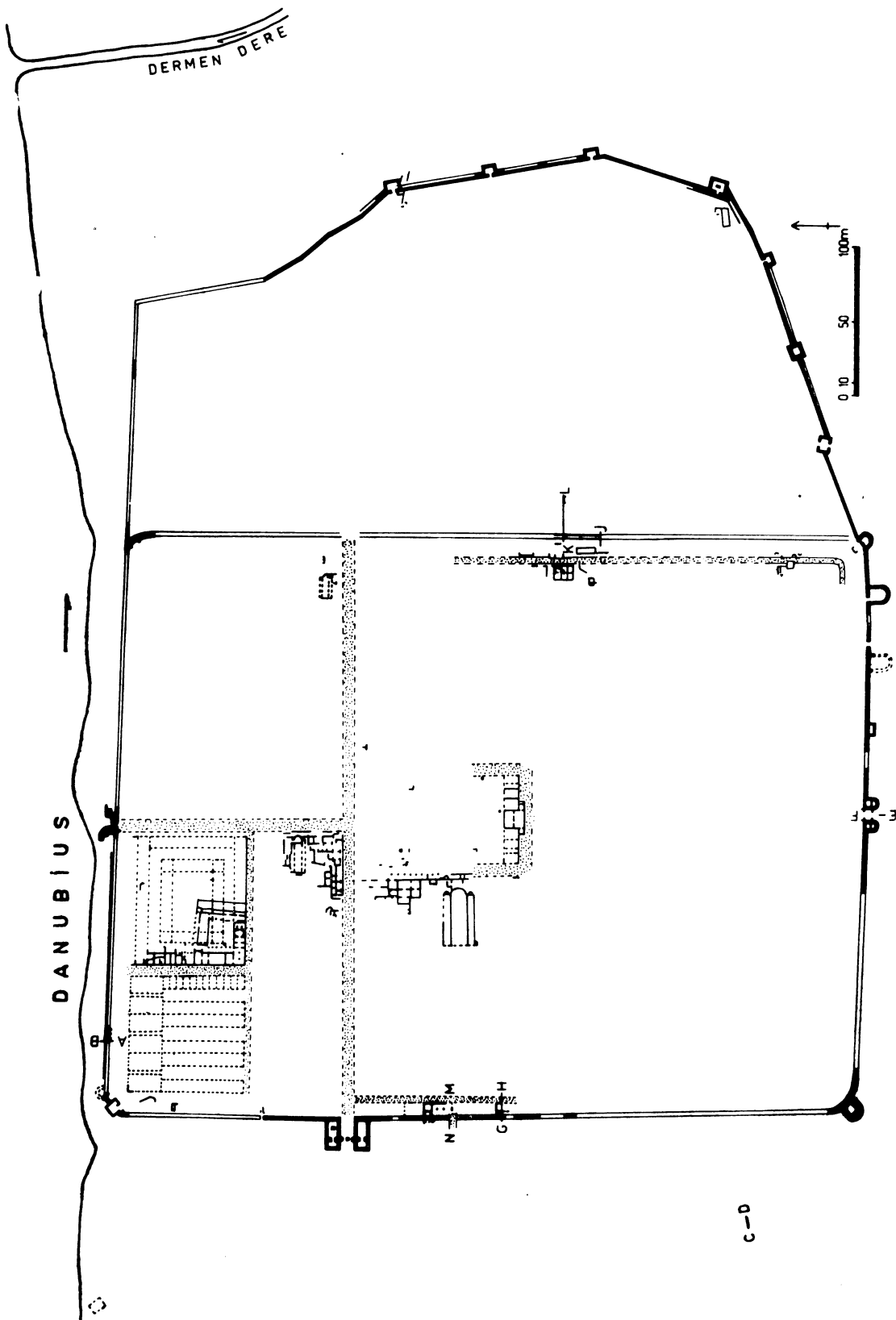
In 1979 and 1981 Archaeological Expedition of the University of Warsaw at Novae (Moesia Inferior, now Svištov, Bulgaria) uncovered the remains of the military hospital — valetudinarium. This is the first valetudinarium found in the province of Moesia. It was founded in the beginning of the second century A. D. and it was revealed under the late Roman complex of buildings.

Ludwika Press, Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego (Institute of Archaeology of the University of Warsaw), Krakowskie Przedmieście 1, 00-047 Warszawa, Polska — Poland.

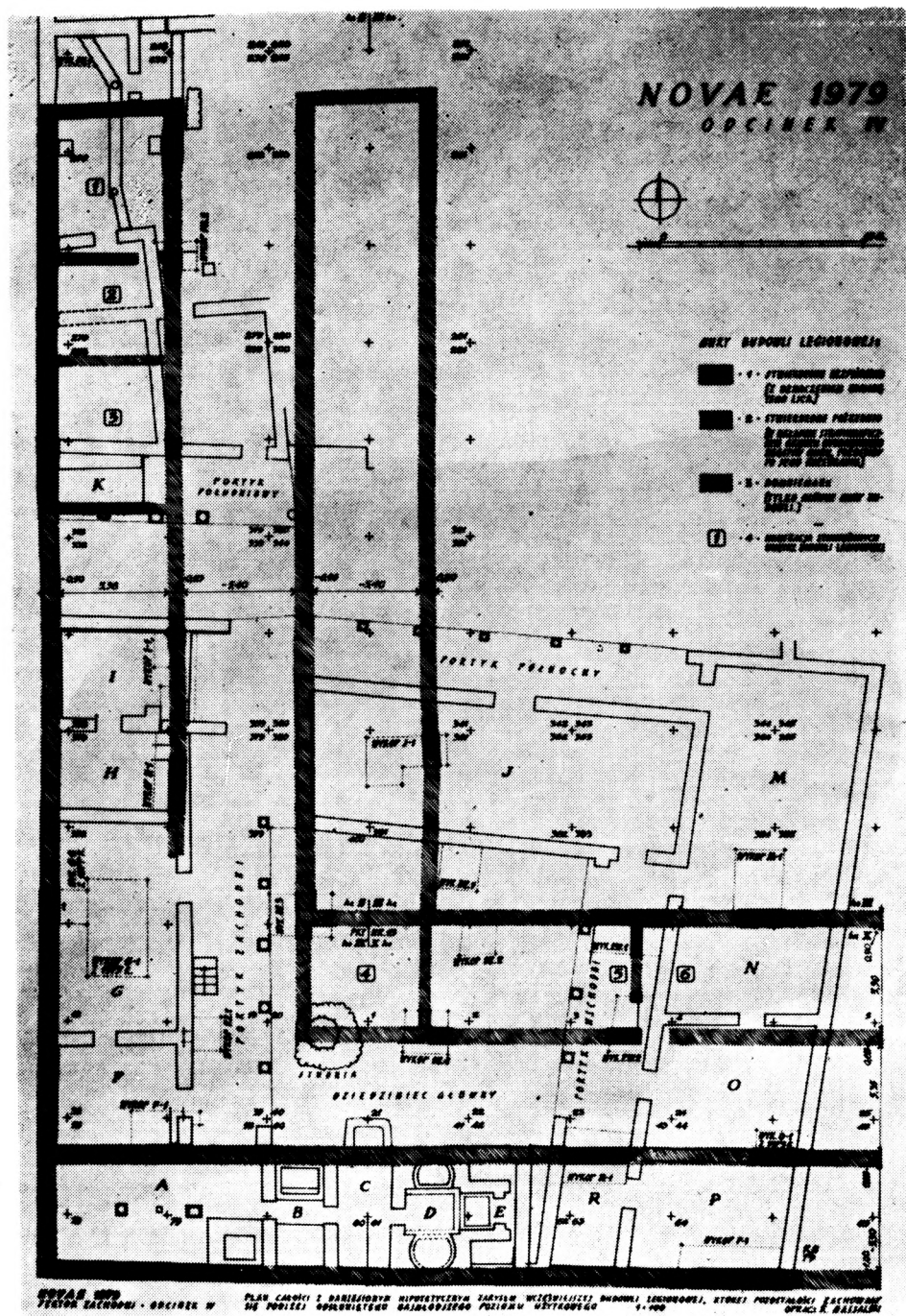
W latach 1979 i 1981 Ekspedycja Archeologiczna Uniwersytetu Warszawskiego odsłaniała pozostałości szpitala wojskowego w północno-zachodniej części Novae nad Dunajem¹ (Moesia Inferior — ryc. 1). Zachodnią część szpitala, który został zbudowany w początkach II w. n.e., zajął w okresie późnorzymskim kompleks budowlany, niejednorodny pod względem konstrukcyjnym i chronologicznym, nazwany umownie budowlą z portykami². Dobry stan zachowania tej budowli sprawił, że szpital odsłaniano przede wszystkim metodą sondaży, żeby nie uszkodzić późniejszej zabudowy. Także do warstw wschodniej części szpitala, wolnej od zwartej zabudowy następnych stuleci, należało docierać tą samą metodą ze względu na obecne warunki w terenie (ryc. 2). Tylko po stronie północno-zachodniej prowadzi się systematyczne prace archeologiczne na znacznym obszarze, gdyż istnieją tam sprzyjające temu warunki.

¹ Novae — Sektor Zachodni, 1979. *Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego*, red. K. Majewski, Archeologia XXXII 1981 (1984), s. 89 nn. Novae — Sektor Zachodni, 1981. *Sprawozdanie tymczasowe z wykopalisk Ekspedycji Archeologicznej Uniwersytetu Warszawskiego*, Archeologia XXXIV 1983 (1985), s. 131 nn.

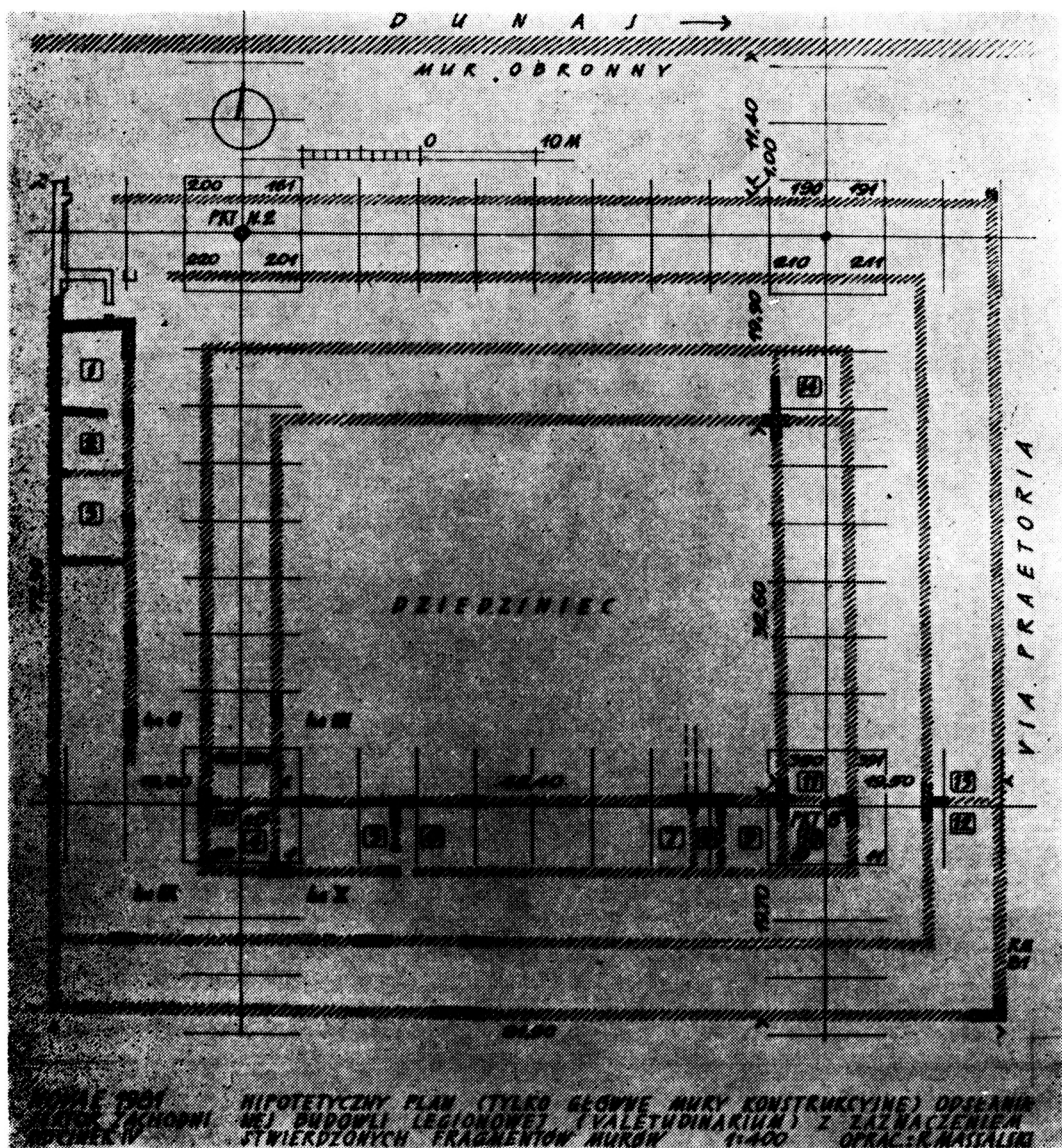
² L. Press, *The so-called Portico Building at Novae, Bulgaria*, w: *Actes du IXe Congrès International d'Études sur les Frontières Romaines, Mamaia, 6 - 13 Septembre 1972*, Bucureşti 1974, s. 143 nn.

Ryc. 1. Novae 1981. Plan sytuacyjny z zarysem budowli zajmujących pñ. zach. część twierdzy i miasta. Rys. T. Sarnowski

Ryc. 2. Novae 1979. Mury *valetudinarium* poniżej budowli z portykami. Plan części zachodniej.
Oprac. R. Massalski

Ryc. 3. Novae 1981. Rekonstrukcja planu *valetudinarium*. Oprac. R. Massalski

Znając zasadniczy schemat rzymskiego szpitala wojskowego można było zrekonstruować plan całej budowli legionowej — jak to uczynił architekt Ekspedycji, Ryszard Massalski — na podstawie odsłoniętych murów konstrukcyjnych i ścian działowych (ryc. 3). *Valetudinarium* w Novae, założone na planie wydłużonego prostokąta (81,90 m × 72,90 m) zajmowało teren obniżający się lekko w kierunku

północno-wschodnim. Wewnątrz wzdłuż czterech boków tego prostokąta założono dwa trakty wewnątrz szpitalnych szerokości 5,30 do 5,40 m, oddzielonych od siebie korytarzem obiegającym je wokół. Prostokątny dziedziniec, który zajął środkową część szpitala, miał wymiary 42,40 m × 32,60 m.

Szpital w Novae był zbliżony wielkością do *valetudinarium* w Carnuntum, które zajmowało powierzchnię 82 m × 73 m, z dziedzińcem wewnętrznym o wymiarach: 44 m × 41 m. Szpitale w Bonna (110 m × 90 m) i w Lotschitz (123 m × 68 m) przewyższały wielkością *valetudinarium* odkryte przez naszą ekspedycję. Jego usytuowanie wydaje się zgodne z postulatem pseudo-Hyginusa, gdyż od północy *valetudinarium* przylegało do *via sagularis*. Po stronie wschodniej otwierało się na *via praetoria*. W obrębie szpitala znany jest, jak dotąd, zarys dziewięciu wewnątrz różnej wielkości; najmniejsze zajmowało powierzchnię 10 m², największe — 38 m². Szerokość otworów wejściowych między nimi wynosi 1,15 m do 1,50 m.

Odrębność systemu zakładania fundamentów i wznoszenia murów szpitala umożliwia teraz bezbłędne rozpoznanie pozostałości budowli legionowej, gdyż w okresie późniejszym nie stosowano tego sposobu³. Wykopy fundamentowe szpitala wcinają się dość znacznie w całec. W początkowej fazie prac do wykopu fundamentowego wkładano małe odłamki kamieni i cegieł oraz bryły stwardniałej zaprawy i zalewano je zaprawą. W wyższej partii fundamentu układano kamienie nierównymi warstwami, a szpary wypełniano ceglami. Następnie każdą warstwę pokrywano zaprawą w taki sposób, że między kamieniami pozostawały puste miejsca. Starannie wykonany mur, wznoszony na fundamencie tego rodzaju, miał tę samą albo mniejszą szerokość. Kamienie o układzie warstwowym, związane białą zaprawą, miały lekko opracowaną stronę licową. Przeciętna wysokość takiej warstwy wynosiła 0,18 do 0,22 m, tylko tuż nad fundamentem używano kamieni wyższych (ok. 0,30 m). Mury konstrukcyjne szpitala miały 0,85 m grubości, a jedynie mur zewnętrzny od strony ulicy dochodził do 1 m; mury działowe były o ok. 0,30 m węższe. Wąski mur wschodni szpitala, odkryty częściowo w sondażu D, pozwala przypuszczać, że przed wschodnią fasadą budowli, wzdłuż zachodniej granicy *via praetoria*, ustawiony był portyk kolumnowy. Podczas prac wykopaliskowych archeologowie natrafili na kilka detali architektonicznych, które można by połączyć z hipotetycznym portykiem wschodnim. Nie należy też wykluczyć domysłu, że szpital miał drugi portyk od północy. Przemawiałoby za tym przedłużenie zachodniego muru *valetudinarium* — rodzaj anty PP długości 1 m, licząc od narożnika północno-zachodniego budowli.

W szpitalu wielokrotnie odnawiane podłogi ze żwiru zlepięnego lessem miały odcień intensywnie żółty. Jedynie po stronie północno-zachodniej zachowało się kilka płyt ceramicznych w podłodze. Niektóre miały odciski stempla legionowego:

³ R. Massalski, *Przemiany zabudowy na terenie odcinka IV, w: Novae — Sektor Zachodni, 1981, Archeologia XXXIV, s. 143 nn.*

LEG lub *LEG I ITAL*. Powierzchnia ścian w niektórych pomieszczeniach otrzymała jasnoczerwoną barwę. Dwuwarstwowy tynk zachował się w kilku miejscach *in situ*, częściej w odłamkach przemieszanych z ziemią.

W zbudowanym w ten sposób *valetudinarium* legionowym kamień służył jako zasadniczy budulec. Pozostałości wcześniejszej, drewniano-ziemnej fazy budownictwa legionowego uchwytnie są na razie w tej części Novae w formie smug spalonego drewna i fragmentów polepy.

Ramowy plan *valetudinarium* w Novae nie pozwala jeszcze na lokalizację tych pomieszczeń, które w szpitalu istniały bez wątpienia. Zaliczymy do nich salę operacyjną, która w innych szpitalach legionowych była sytuowana na osi wejścia (Novaesium, Vetera) albo mieściła się w izolowanej budowli na dziedzińcu wewnętrznym (Haltern, Vindonissa). Nie ustalono — jak dotąd — usytuowania niezbędnych pomieszczeń kąpielowych, urządzeń sanitarnych i wewnątrz o znaczeniu gospodarczym w szpitalu w Novae. Tylko po stronie północno-zachodniej natrafiono na podręczny skład lamp terakotowych, przeważnie z początku II wieku n.e.⁴ W innym wnętrzu po tej samej stronie zachował się duży blok kamienny, który był prawdopodobnie częścią paleniska.

Na podstawie analogii z innych szpitali legionowych (Carnuntum, Vetera, Lauriacum) oraz trzech inskrypcji z Novae skierowanych do Asklepiosa i Hygei, można się domyślać, że omawiane *valetudinarium* miało również swoje wnętrze kultowe, poświęcone bóstwom uzdrawiającym. Inskrypcje zostały odkryte w sytuacji nietypowej — jako budulec w murach późnorzymskiej budowli z portykami (wnętrza J, F, G), która zajęła częściowo obszar wcześniejszego *valetudinarium*. Była wśród nich grecka inskrypcja ku czci Asklepiosa opublikowana w 1972 roku⁵, łacińska inskrypcja na kamiennej bazie nie zachowanego posążku Hygei ze srebra oraz inskrypcja na uszkodzonej bazie lub ołtarzu, także ku czci Hygei⁶.

Wobec niewystarczających dowodów archeologicznych badacze próbują niejednokrotnie określić pierwotną funkcję niektórych pomieszczeń w szpitalach legionowych na podstawie ogólnej wiedzy o potrzebach i wyposażeniu takich placówek⁷. Wyodrębniają — oprócz wymienionych już wewnątrz — izbę przyjęć, pomieszczenia dla lekarzy i reszty personelu, izolatki dla ciężko chorych, tzw. lożę portiera, rodzaj apteki szpitalnej, umywalnie i kostnice.

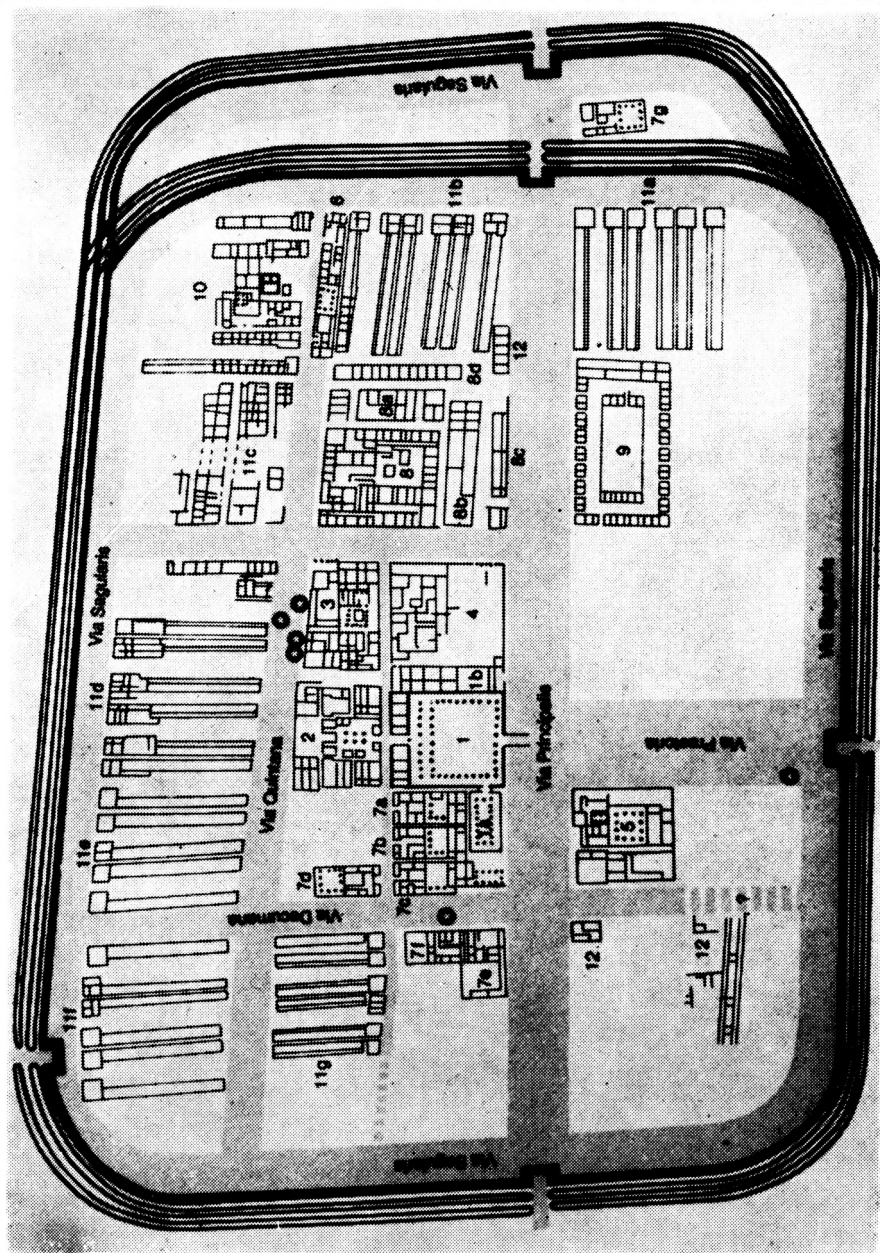
Mimo zasadniczych zbieżności nie było dwóch jednakowych szpitali legionowych

⁴ W. Szubert, *Lampy wolutowe z budowli legionowej w pln. zachodniej części Novae*, Novaesia I, red. L. Press Warszawa 1987.

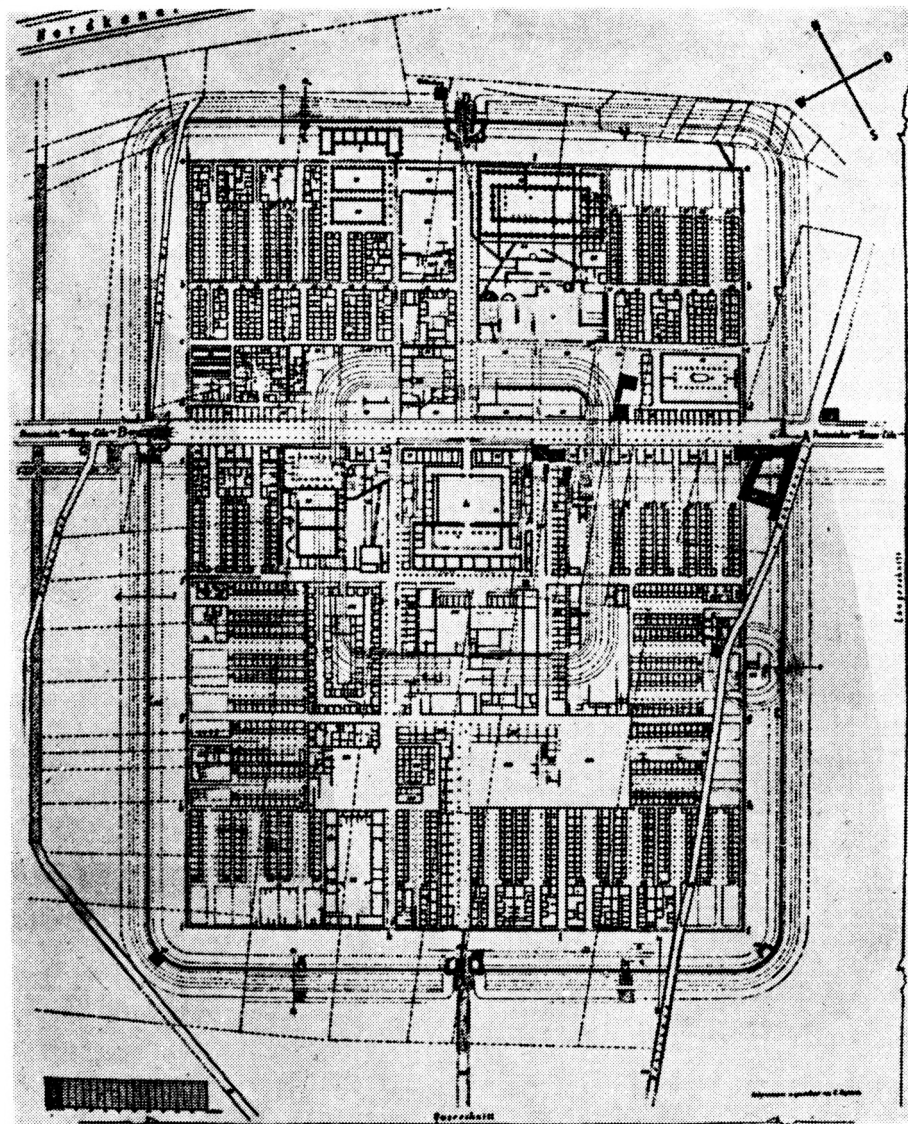
⁵ J. Kolendo, *Inskrypcje*, w: *Novae — Sektor Zachodni*, 1969. *Sprawozdanie tymczasowe...*, Archeologia XXII 1971 (1972), s. 184 nn.

⁶ J. Kolendo, *Les cultes des divinités guerisseuses à la lumière des inscriptions nouvellement découvertes*, Archeologia XXXIII 1982 (1985), s. 65 - 78.

⁷ R. Schultze, *Die römischen Legionslazarette in Vetera und anderen Legionslagern*, Bonner Jhr. 139, 1934, s. 58 nn.; R. W. Davies, *The Roman Military Medical Service*, Saalburg Jhr. XXVII 1970, s. 94 n.

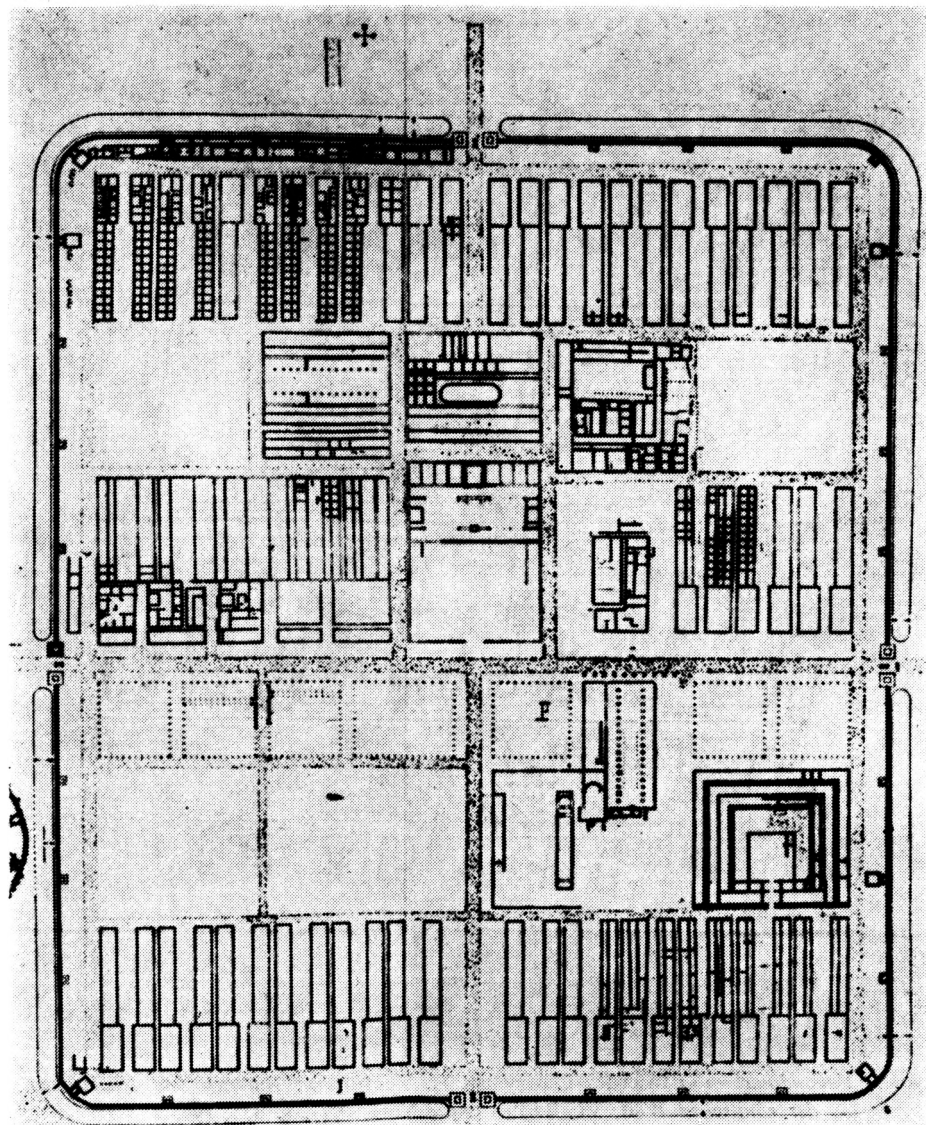

Ryc. 4. *Valetudinarium* (9) w twierdzy w Haltern. S. v. Schnurbein, *Haltern*, w: *Untersuchungen...*, BRGK 62, 1981, ryc. 12

Ryc. 5. *Valetudinarium* w twierdzy legionowej Novaesium na pld. zachód od komendatury. H. v. Petrikovits, *Das römische Rheinland*, Köln 1960, tabl. 3

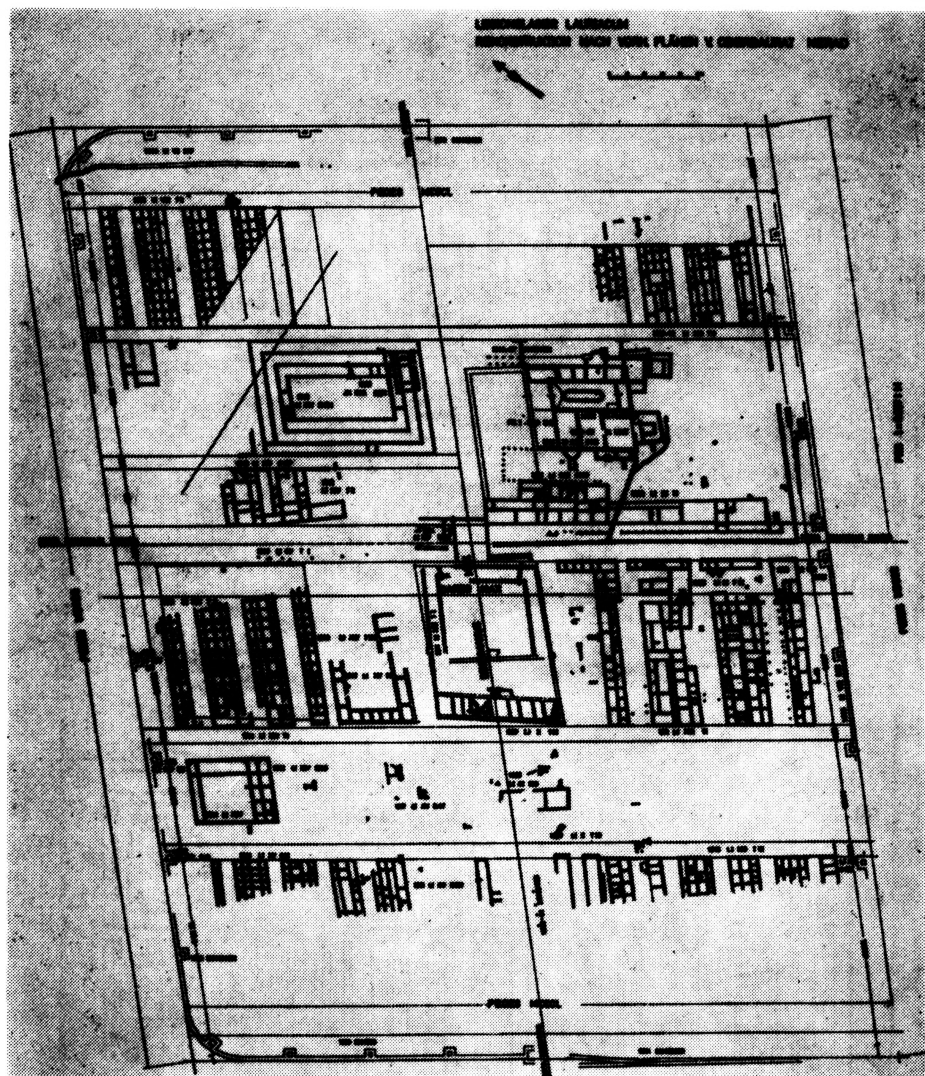
w prowincjach rzymskich (ryc. 4 - 7). Różnice polegają na proporcjach, liczbie i wielkości pomieszczeń, na sposobie rozwiązania najważniejszych problemów budownictwa szpitalnego, bardzo istotnych dla działalności lekarzy i organizacji ich pracy, zasad higieny (np. system doprowadzania i odprowadzania wody), oświetlenia i ogrzewania, części kultowej, gospodarczej, kąpielowej i rekreacyjnej. Co więcej,

Ryc. 6. *Valetudinarium* w twierdzy legionowej Isca-Caerleon. G. C. Boon, *Caerleon: une forteresse de legion et ses établissements*, Apulum XI 1973, tabl. przy s. 130

każde *valetudinarium* miało inny wystrój fasady z głównym wejściem: zdobiły ją pilastry, portyki kolumnowe, kilka kolumn przed frontem i inne elementy konstrukcyjno-dekoracyjne (ryc. 8, 9). Także układ wnętrza o zróżnicowanej funkcji, prowadzących w głąb szpitala, w każdej budowlu był inny.

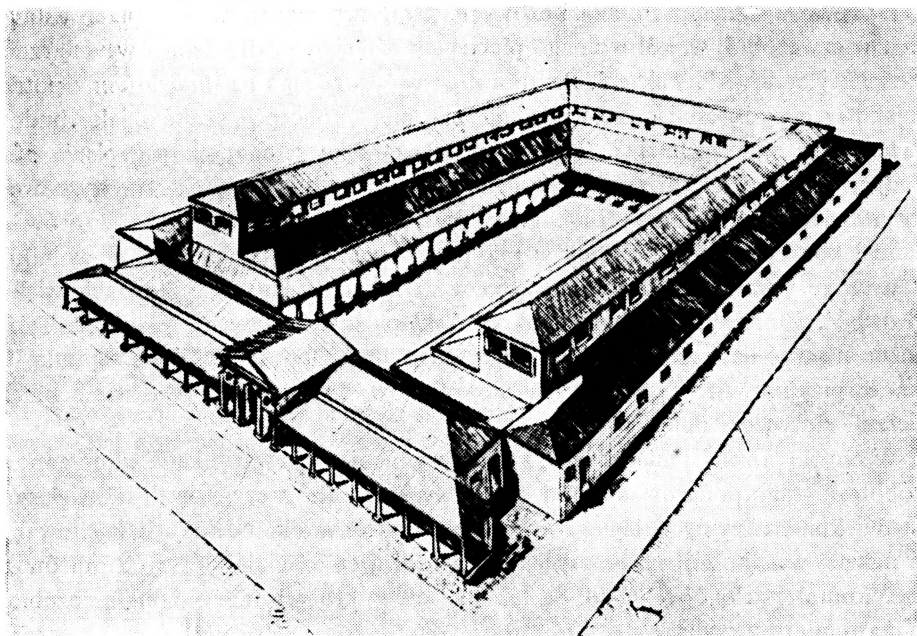
Według hipotetycznych obliczeń archeologów przeciętne *valetudinarium* zawierało

Ryc. 7. *Valetudinarium* w twierdzy Lauriacum. H. Vettters w: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, VI, Berlin – New York 1977, s. 355, ryc. 2

ok. 60 pokoi dla pacjentów, przy czym liczba łóżek w jednej izbie mogła się wahać od 3 (jak w Novaesium albo Vetera) do 8 (Vindonissa).

Pacjentom potrzebny był spokój i budowniczowie brali to prawdopodobnie pod uwagę przy wyborze miejsca. Jeżeli w sąsiedztwie *valetudinarium* znajdowały się np. magazyny, zgiełk koszarowego życia nie dochodził bezpośrednio do chorych, ale takie otoczenie nie zawsze było możliwe w twierdzy. W Novae nie znamy jeszcze budowli, które otaczały niegdyś szpital. Najlepszym miejscem wypoczynku dla pa-

Ryc. 8. Rekonstrukcja szpitala w Lauriacum. M. Tabanelli, *Chirurgia nell'antica Roma*, Torino 1956, tabl. IV

Ryc. 9. Wejście do szpitala w Vetera. Rekonstrukcja. Tabanelli, o.c., tabl. VII

cjentów był przypuszczalnie dziedziniec wewnętrzny zamieniony w ogród, miejsce, w którym pielęgnowano rośliny lecznicze, jak np. w Novaesium, i gdzie ustawiano zbiorniki na wodę deszczową, jak w Isca Silurum – Caerleon.

Charakterystyczny plan szpitala znany jest od czasów Augusta, mówią o tym pisarze rzymscy, potwierdzają odkrycia w Haltern⁸. Rozważając problem genezy takiego założenia R. W. Davies stanął na stanowisku, że *valetudinarium* rozwinęło

⁸ S. Schnurbein, *Haltern*, w: *Untersuchungen zur Geschichte der römischen Militärlager an der Lippe*, BRGR 62, 1981, s. 33 nn.

się z prowizorycznych szpitali obozowych, które mieściły się w namiotach ustawianych w czworobok wokół wolnego placu – późniejszego dziedzińca wewnętrznej kamiennej budowli⁹. Także J. Scarborough wywodzi plan *valetudinarium* z potrzeb wojskowych podkreślając, że Rzymianie nie mieli koncepcji szpitala jako budowli użyteczności powszechnej¹⁰. Tak pomyślaną troskę o chorych przypisuje autor *Medycyny rzymskiej* chrześcijanom, nazywając szpitalnictwo wkładem wyznawców Chrystusa do kultury antycznej. Natomiast H. v. Petrikovits szuka wzorów dla planu i koncepcji *valetudinarium* w przypałacowych „szpitalach” dla niewolników, znanych ze wzmianek literackich, albo w zajazdach i innych budowlach wieloizbowych¹¹. Istnieje też pogląd, że okrąg Asklepiosa założony na wyspie na Tybrze można uważać za wczesną, bo należącą do okresu Republiki, formę szpitala, ponieważ przyjmowano tam chorych niewolników, którymi ich właściciele nie zamierzali się więcej opiekować¹².

W Novae późniejsi mieszkańcy, którzy w zmienionych warunkach w inny sposób próbowali zagospodarować teren *valetudinarium*, nie zrezygnowali z większości murów konstrukcyjnych legionowego szpitala. Na wielu odcinkach zachowali je do pewnej wysokości, wykorzystując jako rodzaj cokołu dla wyższych murów nowego kompleksu budowlanego. Są też miejsca, w których mury szpitala rozebrano aż do fundamentów¹³.

Wśród znalezisk, na które natrafili archeologowie w obrębie tego pierwszego *valetudinarium* odkrytego w prowincji Mezji, zajmują dużo miejsca zróżnicowane wytwory ceramiki naczyniowej od cienkościennych naczyń o lśniącej czerwonej powierzchni do naczyń kuchennych¹⁴. Na uwagę zasługują lampy, cegły i skupiska dachówek, często stemplowanych przez Legion I Italski, który najdłużej stacjonował w tej naddunajskiej twierdzy. Były też detale architektoniczne, kamienie żarnowe i inne wytwory kultury materialnej z kamienia, metalu i szkła.

VALETUDINARIUM IN THE ROMAN FORTRESS NOVAE

Summary

The author presented a communique on the discovery of a hospital in the legionary fortress Novae on the Danube (Northern Bulgaria) by the Archaeological Expedition of the University of Warsaw in 1979 and 1981.

⁹ Davies, o.c., s. 93.

¹⁰ J. Scarborough, *Roman Medicine*, London 1969, s. 77.

¹¹ H. v. Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen 1975, s. 101.

¹² Ch. Singer, *Science*, w: *The Legacy of Rome*, red. C. Bailey, Oxford 1940⁵, s. 101.

¹³ L. Press i T. Sarnowski, *Novae, rzymska twierdza legionowa i miasto wczesnobizantyjskie nad dolnym Dunajem*, Novaensia I, Warszawa 1987, s. 303.

¹⁴ P. Dyczek, *Uwagi na temat ceramiki z Novae 1979*, Novaensia I, s. 253 nn.

The hospital was built in the beginning of the second century A. D. in the northern-western part of Novae. During the two above mentioned campaigns there was uncovered part of this hospital beneath the later complex of buildings which occupied its western part. Because of the fact that this complex was well preserved a part of the hospital was uncovered by means of the sound method. The difference of the system of arranging foundations and erecting the walls of the hospital resulted in this that in the course of archaeological activities it was very easy to get acquainted with the remains of the legionary construction.

On the basis of study of the construction walls and partition walls it was possible to reconstruct the plan of the whole legionary building and establish its function, knowing the basic scheme of the Roman hospital. The author of the plan of valetudinarium at Novae is an architect of the Expedition, Ryszard Massalski (figs. 2, 3).

Valetudinarium at Novae was founded on the plan of the elongated rectangle (81.9 m $\times$ 72.9 m). Inside, along the four walls of this rectangle two tracts of hospital interiors were designed of the width of 5.30 to 5.40 m, separated from each other by a corridor which ran around them. The rectangular yard which occupied the central part of the hospital was 42.40 m $\times$ 32.60 m. From the North valetudinarium was adjacent to *via sagularis*, on the east it opened to the *via praetoria*. So far the outline of nine interiors of varying sizes has been known until now within the hospital.

The framework plan of valetudinarium at Novae does not still allow to localize many rooms which were indispensable in the hospital. On the basis of analogies with other legionary hospitals (e. g. Carnuntum, Vetera, Lauriacum) and three inscriptions from Novae directed to Asclepios and Hygea we can deduce that the valetudinarium discussed here had also its own cult place devoted to the healing divinities.

Comparative analysis of valetudinarium at Novae with other buildings of this kind in the Roman fortresses (figs 4 - 9) where despite the fundamental similarities there were no two identical hospitals makes it possible to establish the most important features of the first military hospital in the province of Moesia which we know.

It is characteristic that the later inhabitants of Novae who were going to use the area of the valetudinarium in the changed conditions in another way, did not give up most of the bearing walls of the legionary hospital. They preserved them in many parts up to a certain height, using them as a kind of ground course for narrower walls of the new complex of buildings. There are also places where the walls of the hospital were taken down to the very foundation.